

УДК 32 – 027.21(073)

Панасюк Л.В.

**До витоків білінгвізму в Україні: освіта в Україні до поч. XX ст.
(історико-політологічний аналіз)**

Розглядаються особливості формування двомовного середовища в Україні, освітня політика держав, до складу яких належали українські етнічні землі. Визначаються основні тенденції освітньої політики Російської імперії в Україні, що вплинули на розвиток російсько-українського білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, освітня політика.

Розвиток білінгвізму (полілінгвізму) в Україні безпосередньо пов'язаний із формуванням тієї системи освіти та освітньої політики, до складу яких держав входили українські землі. Освітня політика стала тим стрижнем, що формував культурну сферу відповідної епохи, визначав відношення суспільства до своєї та метрополійної культури, мови, держави.

До аналізу асиміляторських тенденцій освітньої політики в Україні долучились сучасні вітчизняні науковці Т. Антонюк, Л. Гаєвська, А. Гречка, Г. Січкаренко; українські в еміграції Г. Васкович, І. Коляска, С. Сірополко; західні Е. Вілсон, А. Каппелер та інші. Російські дослідники Н. Гуркіна, А. Любжин, А. Міллер вагомої уваги надали формуванню освітньої системи в Російській імперії, уніфікаційним тенденціям створення єдиного освітнього простору. Проте, впливові освітньої політики на формування соціального білінгвізму в Україні донині надається недостатньо уваги, що й визначило мету дослідження.

Бездержавний статус українських земель мав наслідком відповідну освітню політику держав, до яких входили звільнені від монголо-татар терени – Литви, Польщі, пізніше – Московського царства, Російської та Австро-Угорської імперій. Так, Галичина з 1340 до 1772 р. перебувала під польським пануванням. Українські школи ліквідовувалися, українська мова, яка в Литовській державі була мовою двору, науки, суду, права, дипломатії; у часи

панування Польщі, хоч і не заборонялася офіційно, все ж була витіснена на задвірки, стала мовою «хлопів» [1,с.66–67].

Вищі верстви українського населення у складі Польщі, спонукані привілеями шляхетського стану, почали швидко і помітно підпадати під вплив польської культури та користуватися польською мовою, залишаючи рідну мову та церковну школу лише для простолюддя. Цей розрив вищих верств українського суспільства з його основним ядром мав наслідком ослаблення розвитку української культури, що особливо виявилось у відсутності середньої і вищої української школи.

Проте українське незаможне міщанство і селянство міцно тримаючись своєї віри (бо вбачали в ній запоруку збереження своєї національності), вчили своїх дітей у церковних школах або у мандрівних дяків [2,с.50–54].

Разом із шляхтою в Україну прийшли й різноманітні ордени, які почали активну місійну католицьку діяльність. У 1540 р. католицька церква заснувала орден Єзуїтів, що зосередив видатні інтелектуальні сили і взяв у свої руки виховання молоді за допомогою високоосвічених педагогів у школах різних ступенів [3,с.182–183].

Лише наприкінці XVI ст., завдяки покровительству князя Костянтина Острозького освітня та видавнича справи зрушили з місця [4,с.14]. Українська еліта не підтримала просвітницької діяльності князя, проте за освітню справу взялося міщанство. Руській мові було відведено місце в програмі братських шкіл, особливо в Литовській державі, де вона набула значення державної мови. Але руська мова, вважає С. Сірополко, не користувалася особливою пошаною в програмі братських шкіл [2,с.64,95]. Натомість, В. Сімонок стверджує, що у братських школах значна увага приділялась мовам. Навчання проводилось церковнослов'янською і книжною українською мовою. Це було виявом боротьби за рідну мову – проти шляхетсько-католицької експансії [5,с.25]. Елементи народної мови активно «вбирались» руською літературною нормою ще з XIV ст. [6,с.5].

Період першого українського відродження (кінець XVI ст. – перші десятиліття XVII ст.) визначається помітним розвитком шкіл, друкарень та книжкової продукції. З братських шкіл, що виникли за тих часів, варто згадати наступні: у Вільні (1588 р.), Городку (1591 р.), Бресті (1591 р.), Минську (1592 р.), Перемишлі (1592 р.), Бельську (1594 р.), Могилеві (1597 р.), Замості (1606 р.), Києві (1615 р.), Луцьку (1619 р. чи 1620 р.), Пинську (1633 р.), Орші (1648 р.), Вінниці, Немирові, Кам'янці на Поділлі, Крем'янці та ін. [2,с.86].

Заслуга братських шкіл полягала не тільки в тому, що вони прислужилися поширенню освіти серед українського люду та сприяли розвиткові української культури, але й виданням шкільних підручників і наукових праць, особливо в галузі слов'янської філології. Наприклад, з 1585 р. по 1722 р. Львівське Успенське братство випустило у світ 138 назв церковно-службових книг в кількості 123757 прим., граматик 500 прим., букварів – 34237 прим. [2,с.107]. На довгий час підручником історії став «Синопис» Інокентія Гізеля. Передрукована 1663 р. Острозька Біблія 1581 року тривалий час, до т.зв. Єлисаветинської Біблії 1751 року була єдиною Біблією. «Наука о зложенію казанія» Іоанікія Галятовського 1660 року стала підручником проповідництва [7,с.363].

Окремо варто звернути увагу на освітню діяльність Києво-Могилянської академії, в якій вивчались у різних формах латинська, грецька, польська, старослов'янська, пізніше німецька та французька мови. Викладання проводилось латиною, як мовою тодішньої європейської вченості [5,с.26]. Отже, багатомовність освіченої людини тих часів була природним явищем: у побуті українець спілкувався переважно українською, в державних установах використовував польську, на навчанні – латину.

Іншою ланкою освітнього розвою були народні школи, що починають формуватися на вільних від польського панування землях. До них відносяться козацькі освітні осередки. Запорозькі школи поділялися на січові, монастирські та церковно-парафіяльні. Січові школярі навчались читанню, співам та письму. Школа монастирська існувала при Самарсько-Миколаєвському монастирі та

виникла близько 1576 р.: тут діти навчались грамоті, молитвам, закону божому та письму. Церковно-парафіяльні школи існували практично при всіх парафіяльних церквах запорозького поспільства [8,с.451–452].

Загалом, з XVII ст. культура українців піддавалася значно сильнішим впливам Заходу, передусім польським, аніж російським. Найвиразніше європейський вплив позначився на організованій на зразок єзуїтських шкіл системі освіти, у якій важливе місце займала латина. Цю систему освіти «очолювала» Київська академія, а також колегії в Чернігові та Харкові, де освіту отримували не лише духовні особи, а й сини вельможних осіб і міщан. Та й мережа початкових шкіл в Гетьманщині була густішою, ніж у Росії, так що у XVIII ст. українці виявляли незрівнянно вищий ступінь письменності, ніж росіяни [9,с.113]. За підрахунками О. Гуржія та Т. Чухліба, в Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала в середньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник по Росії [10,с.145].

Проте з інтеграцією України до складу Російської імперії, поступовою русифікацією її еліти, а також із створенням західної системи освіти в Росії це випередження поступово зникло [9,с.113]. З 1765 р., за наказом Катерини II російську мову уведено як офіційну, згодом вона стала мовою викладання [2,с.145].

Освітня уніфікація на українських землях в межах Російської імперії продовжилась після приєднання Правобережної України – Київщини, Волині та Поділля за другим поділом Польщі (1793 р.), де до того часу діяла заборона Едукаційної комісії від 1789 р. про закриття усіх руських церковних шкіл та усунення з усіх інших шкіл руської мови [2,с.111–113].

Протистояння Польщі та Російської імперії в царині асиміляції українського населення набуло такого розмаху, що після придушення польського повстання 1830 р. на Правобережжі у державних, судових, освітніх закладах активно впроваджувалася російська [11,с.57]. Саме з 30-х рр. XIX ст. в Російській імперії починає здійснюватися освітня політика під керівництвом

міністра С. Уварова, що ідеологічним підґрунтям мала шовіністичні принципи «православ'я, самодержав'я, народність» [12,с.19].

Стан освіти у першому десятиріччі XIX ст. О. Реєнт вважає жалюгідним, зокрема, тут діяло 93 парафіяльні школи, на кінець першої чверті – 153, але у 30-ті роки через брак коштів їх кількість впала до 77. Згідно з законом 1842 р., передбачалося заснування парафіяльних шкіл у кожній сільській громаді, однак внаслідок нестачі фінансування обмежилися відкриттям одного навчального закладу на волость [13,с.29]. Російській державі, зазначає Е. Вілсон, бракувало засобів для забезпечення культурної гомогенізації своїх підданих. Більшість українців, серед яких майже 80% складали селяни, залишалися неписьменними. Влада усвідомлювала небезпеку, що її ніс дозвіл навчати українською [14,с.133–134]. У 1862 р. відбулось закриття навіть українських недільних шкіл – безоплатних, для навчання дорослих [15,с.6].

Виданий 14 липня 1864 р. статут про початкові народні школи прямо вказує, що навчання у всіх школах має проводитися російською мовою. Новий статут про початкові народні школи (статут 25 травня 1874 р.) підтверджує згадане положення [2,с.345–348]. Указ 1876 р. зобов'язував «прийняти як загальне правило», щоб в Україні призначати вчителів-великоросів, а малоросів посиляти до Петербурзької, Казанської і Оренбурзької округи [15,с.16–17].

Більшість дослідників відзначають вкрай низький рівень освіченості українського суспільства у XIX ст. – лише 18,8% (за іншими відомостями: від 20 до 29%) населення України віком більше 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – лише 13% [16,с.63–64]. Освітній рівень міського населення був більше ніж удвічі вищий за рівень освіти серед селянства [17,с.138], що також доводить ефективність русифікаторської політики імперії саме у містах.

Незважаючи на потуги української інтелігенції, освітню діяльність земств та окремих меценатів, освіта українців залишалась на дуже низькому рівні. Імперія надалі продовжувала русифікаторську політику. У вказівках для народної освіти говориться: «Школе важно учеть язык учащегося, чтобы...

выяснить пути, по которым следует вести его... чтобы скорее сблизить его с русской национальной речью и литературою, на что в настоящее время тратится так много времени и сил» [18,с.63].

Отже, українське суспільство пройшло шлях від полонізації за часів Речі Посполитої до русифікації часів Російської імперії, проте, за часів Речі Україна витворила унікальні, питомо народні засоби освітньої боротьби культурного самозбереження – братські, запорозькі та народні школи. Незважаючи на активний польський та католицький (єзуїти) тиск, українське суспільство сформувало досить ефективну систему освіти, очолювану Києво-Могилянською академією, що готувало освічену особу-багатомовця.

Політична та економічна інкорпорація Гетьманщини до Російської імперії передбачала уніфікацію культурну, а, отже, уніфікацію системи освіти. В процесі інкорпорації народну систему освіти було ліквідовано, натомість формується імперська освітня система, що передбачала русифікацію українського населення. Російська імперія пропонувала для широких мас лише початкову освіту, тому українські еліти асимілюються значно швидше селянства, відходячи від справи захисту української культури, приймають російські взірці освітніх та культурних стандартів.

Варто відзначити, що Російська імперія не спромоглася знищити українську мову через освітню політику, навіть попри катастрофічне зменшення освіченого населення – допоки українське селянство складало більшість на цих теренах – українська мова була в безпеці. Проте освітня політика була ефективною в містах, де й закладаються підвалини соціального (масового) білінгвізму.

Список використаних джерел

1. Лесюк М. Доля моєї мови / М. Лесюк. – [науково-популярне видання.] – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 288с.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Київ, 2001. – 912с.

3. Огієнко І. Українська Церква / Іван Огієнко. / [упор., автор передмови М.С.Тимошик]. – К., 2007. – 408с.
4. Харишин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату: Монографія / М.В. Харишин. – К.: Вентурі, 1995. – 176с.
5. Сімонок В. Мовна картина світу. Взаємодія мов / В.П. Сімонок. – Х.: Основа, 1998. – 169с.
6. Русанівський В. Єдиний мовно-образний простір української ментальності / В. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С.3–13.
7. Огієнко І. Українська церква за час Руїни: 1657–1687 / Іван Огієнко (митрополит Іларіон). / [упоряд., авт. передмови М.С. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468с.
8. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д.І. Яворницький / [редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990–1991. – Т.1. – 592с.
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. / [переклад. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. – 360с.
10. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна / О. Гуржій, Т. Чухліб. – К., 1999. – 315с.
11. Діяк І. Не тільки зросійщення / Іван Діяк. // Урок української. – 2001. – №4. – С.57–61.
12. Гуркина Н. История образования в России (X–XIX века): Учеб. пособие / Н.К. Гуркина. – СПб.: СПбГУАП, 2001. – 64с.
13. Реснт О. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії / Олександр Реснт. – К.: «Генеза», 2006. – 156с.
14. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон. / [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552с.
15. Радевич-Винницький Я., Іванишин В. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України / Ярослав Радевич-Винницький, Василь Іванишин. – 5-те вид. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 120с.

16. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. – 456с.
17. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ–початок ХХ ст.) Колективна наукова монографія в трьох частинах / [відп. ред. В.Г. Сарбей]. – Ч.І. – Київ, 1999. – 214с.
18. Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: Монографія / В. Демченко. – Херсон: АЙЛАНТ, 2001. – 210с.

Панасюк Л.В. К истокам билингвизма на Украине: образование на Украине к началу ХХ в. (историко-политический анализ).

Рассматриваются особенности формирования двуязычной среды на Украине, политика в сфере образования государств, в состав которых входили украинские этнические земли. Определяются основные тенденции образовательной политики Российской империи на Украине, их влияние на развитие российско-украинского двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, политика в сфере образования.

Panasiuk Leonid To the origins of bilingualism in Ukraine: the education of Ukraine into the early twentieth century.

The author considers peculiarities of the bilingual environment in Ukraine; educational policy states belonging to the Ukrainian land. The basic trends of the educational policy of the Russian empire in Ukraine, which influenced the development of Ukrainian-Russian bilingualism.

Key words: language, bilingualism, educational policy.